

ի պատմութեանն նահատակին Գրիգորի զըռմեալ յիշատակէ [Մեսրոպ?], զի՞նչ և ուսացից, — զարդար և զարժանաւոր բարեպաշտ կաթողիկոսէն՝ զԱրքայն Ներսիսէ, և զկրօնաւոր առաքինւոյն և զմեծ լուսաւորչէն Հայոց՝ զտէր Սահակայ և զայոց բազմաց, որոց ոչ բացեալ ի բարեբան զբերանս իւրեանց ի վերայ աշխարհիս այսորիկ՝ վախճանեցան»։ Ազատանդեղոսի պատմութեան մէջ այդպիսի բան չկայ, որին գիտումն անէր Ղազար Փարպեցին։ Հեղինակի անուան աչքի ընկնող բացակայութիւնը թերևս յառաջ է եկել նրանից, որ այն չէր համապատասխանում աւանդական Ազատանդեղոսին, և գուցէ, այնտեղ եղել է, ինչպէս դրում է Եղնիկը, «Գրիգորի կարգը»-ը¹⁾ վերանորոգողի «Մեսրոպ» անունը։

Զեռքի տակ չունենք Ա. Գրիգորի ընդարձակ գործունէութեան մասին վիպող զբոյցի առաջին մշակուածը։ Երևի դրանից էլ քաղուածներ են ընթում երբ մատենագիրները համառօտակի գիտումներ են անում Ա. Գրիգորի գրքերին կամ Ա. Գրիգորի պատմութեան», թէև այն կարող էր ուրիշ անուն էլ կրել։ Պէտք է կարծել, որ արաբաց Գէորգ Եպիսկոպոսը «Հայոց վարդապետ Ա. Գրիգորի պատմութիւնը» անելիս՝ այդ պատմութեան, աւելի ստույգ՝ նրա յոյն թարգմանութեան վերայ է յենուում, որովհետև նրա տեղեկութիւնը, թէ Ա. Գրիգորը եղել է Նիկիայի ժողովում (de Lagarde, Anal. Syr. եր. 123, ²⁴—⁶⁶, 125, ³), չկայ մեզ յայտնի ուրիշ խմբագրութիւններից ոչ մէկի մէջ էլ։

Էին յիշատակարանները, ի հարկէ, գիտական, հնախօսական հետաքրքրութիւն են ներկայացնում. ոսկայն այն ժամանակ Հայաստանում այդ հետաքրքրութիւնը գեռ չկար։ Քրիստոնէական կեանքը, ամեն մի նոր կուլտուրային յատուկ միամտութեամբ Հայաստանում առաջ էր գնում՝ առանց յետ նայելու, և առաջ բերելով նոր խնդիրներ՝ ինչ որ նրանց չէր համապատասխանում, կորստեան էր դատապարտում։ Այդպիսի կորստեան դատապարտուած գրական գործը կարողանում է փրկուել միայն, եթէ իւր ժամանակին թարգմանուած է լինում այնպիսի ազգի գրականութեան մէջ, ուր առաջ չէ բերում կենսական սուր, և մատամբ կուսակցական հետաքրքրութիւն, և ուր կարողանում էին շահագրգռուել նրանով, որպէս մի յայտնի եկեղեցու պատմութեան հետ ծանօթացնող ընդհա-

1) Մի ուրիշ ցուցումն էլ կայ, որ այս Մեսրոպը գրել է Ս. Ներսիսի Վարբը (Զարբանանիան Հայ. Դին զպրումեան պատմ. եր. 365, Սոփ. Հայկ. VI եր. 157)։

նուր քրիստոնէական յիշատակարանով: Կրկնուում էր *mutatis mutandis* պատմութիւնը փոխ առած բառերի, որոնք պահպանում են ուրիշ լեզուներում հին ձևը և մյն ժամանակ, երբ իւր բնավայրում վաղուց արդէն ընդունել են նկատելի փոփոխում կերպ, յաջողելով երբեմն անցնել դարգացման մի քանի առարկաներ:

Գրիգոր լուսաւորչի պատմութեան մի այսպիսի, պատահաբար պահպանուած հին ձև ստանում ենք առաջին անգամ այժմ հրատարակող ընագրով: Ճշմարիտ է, նա նիւթի հնագոյն մշակուածը չէ, բայց այնու ամենայնիւ նա է այնպիսի ժամանակի խմբագրութիւն, որը հնացած և մոռացուած էր ծննդավայրում, իսկ նրա հետ ինքնատիպ խմբագրութիւնն էլ մոռացուած և կորած էր մայրենի գրականութեան մէջ: Այն ահա այժմ մեր առաջին է արաբական թարգմանութեամբ:

Մեր յիշատակարանի սկզբում պահատում է Տրդատի և Գրիգորի մասին կենսագրական ներածութիւնը և նոյն Գրիգորի չարչարանքի մասերը: Այս պատահական բացը (համապատասխան թերթերը ընկած են) լրանում է հարկաւոր կտորների համառօտ կրկնութեամբ Կեսարիայի Ղևոնդիոս Եպիսկոպոսին ուղղած նամակում և Տրդատ թագաւորի՝ Կոստանտին կայսրի հետ խօսակցութեան մէջ: Սակայն այնու ամենայնիւ բաց է մնում պատմական ներածութեան խնդիրը, յարուցուել են այնտեղ քաղաքական դէպքեր, ի՞նչ չափով են յարուցուած և ո՞րպիսի լուսաբանութեամբ:

Արաբական ընդօրինակութեան ժամանակը կարելի է որոշել միայն մօտաւորապէս, պալեօգրաֆիական (հին գրչութիւնների գիտութիւն) հիմունքներով: Mrs. Gibson-ի ցուցակում ժամանակը ցոյց չէ տրուած, ինձ էլ չյաջողուեց ձեռագրիս թուականը գտնել. բայց գրութիւնից և ընդհանրապէս սովորական տեսքից դատելով՝ ձեռագիրը Թ. դարից յետոյ չէ: Քուֆիից դէպի սովորականը փոխւող գրութեան յատկութեամբ նա աւելի մօտենում է («Kufi. inclining to Nashi») 885 թուի արաբական ընագրի նմուշին, որ հրատարակել է W. Wright-ը The Palaeographical Society. Facsimiles of Manuscripts and Inscriptions (Oriental Series XVI, London 1873—1883, Plate XX.—Arabic): Հետաքրքիր է, որ այդ նմուշը առնուած է սրբերի վարքից և կրօնաւորների խրատից, որը նոյնպէս պատկանում է Սինայի սարի վանքին, որի համար գրել է Երուսաղէմին մօտ Սաբրի-նայի վանքի մի կրօնաւոր¹⁾: Մեր ձեռագրի գրութիւնը մինչև

1) Տես նոյնպէս Սինայի № 437 մագաղաթեայ ձեռագրի նմուշը (Gibson եր. 89). դժբաղդարար առանց թուականի:

անգամ աւելի հին է երևում: Յամենայն դէպս, անկասկած է, որ ներկայ ձեռագիրը արաբական թարգմանութեան ժամանակից շատ տարիներով յետոյ է, և ընագիրը մի քանի անգամ է արտագրուել, որով և կարելի է բացատրել ամեն տեսակ աղաւաղումների բազմութիւնն ու հրէշաւորութիւնը:

Արտագրողներին ենք պարտական հետեւեալ տեսակի կրճատումները.

1. Արաբական ներկայ ընագրում պատահաբար բաց է թողուած Յովհ. 14, 18 ցիտաւը, որ կայ հայ ընագրում (եր. 79, 40): Այլ և «ուխտիւքս այսոքիւք» բառերով (ռուս. հրատ. 71, 26—27, սոյն թարգ. եր. 7 15), անկասկած այս խօսքերն են ի նկատ առնուած:

2. Մամիկոնեանների տիտղոս «սպարապետ»-ը առանձին անձն է դարձած (123, 19, սոյն թարգ. եր. 57, 18): Հաղիւ թէ կարելի լինի թարգմանչին վերագրել այս անհեթեթութիւնը, քանի որ 115, 9—10 երեսում (սոյն թարգ. եր. 49, 11—12), նա շատ լաւ մեկնում է այս բառը:

3. Ղեռնդեոսը տալիս է միայն Յովհաննէս Մկրտչի նշխարը (129, 25, սոյն թարգ. եր. 63, 26), որպէս թէ Աթանագինէի նշխարը չէ եղել հայ ընագրում (եր. 470) յիշուած, բայց յետոյ (131, 41—42, սոյն թարգ. 66, 18—19) յիշում է և Աթանագինէի նշխարը. անկասկած է, որ արտագրողն է բաց թողել: Թէև Սեբաստիայի նահատակ Աթանագինէի նշխարը Ս. Գրիգորը գուցէ ստացել է Սեբաստիայում և ոչ Կեսարիայում 1):

Սոյն արաբական ընագիրը Թ. դարի առաջին կէսից հին չէ: Այնտեղ յիշուած են բուսներ (եր. 133 24—25, սոյն թարգ. եր. 67, 27): Իսկ բուսներ կամ բուսներ հարաւում առաջին անգամ յիշուած են Թ. դարից սկսած: Նրանց յիշում է Պրուդենցիոսը 839 թուին և համարեա նոյն ժամանակին էլ՝ Մուսլիմ բ. Աբու Մուսլիմը (Marquart, Osteur. und ostas. Streifzüge, եր. 354), եթէ միայն Մարքվարտը ուղիղ է իւր ենթադրութիւնների մէջ, թէ Իբն-Խորդադեմն ըուսների մասին իւր տեղեկութիւնը առել է Մուսլիմից: Հաղիւ թէ կարիք լինի կասկածել, որ Գրիգորի պատմութեան օրինակի մէջ ըուսների երևալը աւելագրութիւն է, ընագրինը չէ: Այդ վերսիսն, բացի հայերից, երեք ժողովուրդ է ճանաչում, որ

1) Նայել նաեւ Ս. Հովսիփմէի՝ Տրդատի հետ մարառելու ժամանակի վերաբերութեամբ անհետեւողականութիւնը, երբեմն «յերրորդ ժամէ ցտաներորդն» (83, 46—47 նոյն Թարգ. եր. 18, 22—23). երբեմն «ի տասներորդ ժամէ աւուրն ցերրորդն առաջնոյ զիշերոյ» (85, 22—28 նոյն Թարգ. եր. 24, 5—4).

Ս. Գրիգորից մկրտութիւն են ստացել, և դրանք են վրացիք, արխաղներ և ալաններ (եր. 135, 9, 15, 137, 9—18, սոյն թարգ. եր. 68, 29—50. եր. 69, 2—5): Այս երբեակ դաշնակցութիւնը կրկնուում է դեռ մի քանի անգամ, բայց արխաղների տեղ երբեմն երևում են լաղեր (եր. 117, 56—57. սոյն թարգ. եր. 52, 17), երբեմն բուսներ (եր. 133, 24—25. սոյն թարգ. եր. 67, 27), երբեմն համարեա անյայտ «Դ-ը-դ-կ-ի-թ» (137, 9. սոյն թարգ. 70, 27) ժողովուրդ: Սկզբում ես կարծում էի թէ այդ անունը նոյն Դերջան կամ մինչև անգամ Բագիկն է (Отчетъ о работахъ на Синаѣ և այլն 23). սակայն առաջին ձևը հայ դատարաններին է, որ չի պատշաճում բնագրի ցոյց տուածին, ուր խօսքը հայերից տարբեր ժողովրդի մասին է, իսկ երկրորդ ձևը՝ ժողովրդի անուն, որ նկարագրող պատմական գէպերի բեմից շատ հեռի է. այլ և, ի դէպ, դատելով ըստ բնագրին՝ չընայելով անունների տարբերութեան, ցոյց տուած երբեակ դաշնակցութիւնը պէտք է բաղկացած լինի, յամենայն դէպս, միևնոյն ժողովուրդներից: Եւ իսկապէս, արխաղների տեղ լաղերի երևան գալը ըստ էութեան գործը չի փոխում. արխաղ անուամբ այստեղ ենթադրուում են, հաւանօրէն, լաղերը, որպիսի կոչում նկատելի է Զաքարիա հետաքրքիր մօտ էլ, ինչպէս նկատել է Գեղցերը (Die sog. Kirchengeschichte de Zacharias Rhetor... von K. Ahrens and G. Krüger, եր. 382) և նրանից յետոյ՝ Մաքքլարաք (Osteur. und Ostas. Streifzüge, եր. 174): «Դ-ը-դ-կ-ի-թ»-ի մէջ «դ» սկզբնատառը արաբականում նախընթաց բառի վերջին տառի սխալ կրկնութիւնն է. մնացած «ը-դ-կ-ի-թ»-ի ընթերցմամբ, կարծում եմ, մենք ունենք յունարէն լաղիթի ձևը, արաբական լ-ն ը ի սխալ փոփոխմամբ և, երկրորդ, կողմս նշանակող վրացերէն էլ՝ վերջաւորութեան յաւելմամբ: Բնագրում որից թարգմանուած է արաբերէնը, արխաղների անունն մէջ այսպիսի տատանումն հազիւ թէ լինէր. «արխաղներ» լաղերի կամ լաղիքի արաբական յեանադոյն աղաւաղումն է, նոյնպէս արխաղների փոխանակ բուսներ, պէտք է համարել արաբ թարգմանչի կամ աւելի ճիշդ՝ յեանագոյն արտագրողներից մէկի սարքած, որ այդ անունները նոյնացնելիս՝ ղեկավարուել է իւր յատուկ դիտումներով:

Ոճի սարսափելի աղաւաղումն արդէն ոչ թէ արտագրութեանն, այլ թարգմանութեանն է: Սակայն մեր յիշատակարանի աղաւաղուած լեզուն չի կարող նրա յեանագոյն ծագման ապացոյցը համարուել: Արաբական դրական լեզուի յոտակութիւնը, որպէս յայտնութեան դրբի—Կօրանի—սրբազան լեզուի, պահպանում էր աւանդաբար միայն մահմեդական շրջաններ:

բում: Քրիստոնեայ գրողները չէին ունենայ ի հարկէ դէպի Կօրանը այն բարեպաշտութիւնը, ինչ որ անկասկած պէտք է ունենային և ունէին մուսուլման գրողները: Հետևաբար արաբ կենդանի, խօսակցական լեզուի հեղեղը յետ մղելու արդեւ չըկար: Քրիստոնեայ գրողները առանց որ և է աւանդական զգուշաւորութեան կարող լին գրել արաբերէն, և նրանց գրութեան մէջ հոծ աղաւաղումները չեն կարող ապացոյց համարուել թէ այդ գրութեանը յետնագոյն ժամանակի գործ են: Նրանք միշտ էլ աւելի ժողովրդական լեզուով են գրել քան մահմեդականները: Նոյնպիսի երևոյթ, նոյնպիսի պատճառով արաբ գրականութեան մէջ նկատելի է արաբերէն գրող հրէաների վատասկներում (I. Friedländer, Der Sprachgebrauch des Maimonides, 1902, I. եր. XIII—XIV).

Կարծես մի քանի թերի թողածներն ու գիտաւորեալ կրճատումները բուն արաբական վերսիայինն են, օրինակ—

1. Արաբական վերսիայում (եր. 81, ²⁷. սոյն թարգ. եր. 17, ⁴) Հռիփսիմէ անուան նշանակութիւնը, որ ծագել է ռիպաօ (رپاؤ) յոյն բառից (հայ եր. 108, ²⁵) չէ բացատրուած. մինչդեռ այդպիսի յունական ստուգաբանութիւնը յունարէնից թարգմանուած արաբերէնում, ոչ միայն հայերէն աղբային խմբագրութիւնից աւելի տեղին կը լինէր, այլ նաեւ շատ հասկանալի: Սակայն ստուգաբանական բառախաղի այս զանցառութիւնը նրանով է բացատրուում, որ արաբ ընագիրը ընթերցողներին, որոնք յունարէն չգիտէին, հասկանալի չէր լինի:

2. Զրոյցը, թէ ինչպէս մի այրի կին արքունիքից կերակրում էր Ս. Գրիգորին, արաբական վերսիայում համառօտակի յիշուած է նրան վերապից դուրս հանելու առիթով, (եր. 93, ²⁹. սոյն թարգ. եր. 28, 21)՝ բայց մի բառով անգամ չէ յիշուած այն տեղ (եր. 71, ^{36—37} սոյն թարգ. եր. 7, ^{26—27}), ուր հոյ ընագիրը տալիս է այդ դէպքի մանրամասն նկարագրութիւնը (եր. 82, ⁶): Սակայն հետաքրքիր է նկատել, որ արաբաց Գէորգեպիսկոպոսը այս զրոյցը իւր տեղում զանցառութեան տալով հանդերձ, այնուամենայնիւ յապաւումով յիշում է (de Lagarde, յիշ. յօդ. եր. 124, ^{8—124}, ⁴⁰.: Դաշեան, յիշ. յօդ. եր, 15):

Այնուամենայնիւ կարծում եմ, որ արաբական վերսիան գերծ չէ մի քանի կրճատումներից: Մէկը—թարգմանիչն է թէ արտագրողը—գործը հեշտացնելու համար թոյլ է տուել իրան, մի քանի ոչ-էական կտորների կրճատումներ քարոզութիւնների մասումն էլ: Քարոզութեան ընդարձակ մասը, որ կայ հայ աղբային խմբագրութեան մէջ, չէ եղել յոյն ընագրումն էլ, որից թարգմանել է արաբը, բայց մի քանի հատուածներ այս

քարոզութիւնից պահպանուել են արաբական վերսիայում-
օրինակ, Ս. Գրիգորի քարոզութեան խօսքերը (եր. 107, 20 սոյն-
թարգ. եր. 41, 52) յիշեցնում են քարոզութեան միջի հայ ըն-
դարձակ յաւելումածը (377—379), և շատ հաւանական է, որ
առանձին տեղերի նոյնպիսի ուրիշ կրկնութիւններ էլ են եղել,
եթէ տեղ տեղ դիմամբ չեն կտրուել, միմիայն համառօտու-
թեան համար: Այդպիսի կրճատումն ունենք, հաւանօրէն, 99—¹³
երեսում (սոյն թարգ. եր. 33, 50): Յայտնելով, որ Ս. Գրիգորը
այնուհետև սկսեց քարոզել Ս. Գիւրգը, վկայաբանութիւն դրողը
սկսում է պատմել չին Կտակարանի պատմութիւնը, բայց
պատմութիւնը հէնց սկզբում ընդհատոււմ է: Այն տեղ, ուր
Ս. Գրիգորը պէտք է սկսէր պատուիրանադանցութեան դէպքը
պատմել, ներկայ արաբական վերսիան դնում է Ս. Գրիգորի
բերանը այս նախադասութիւնը. «Թողցուք այժմ յիշել զչար
ծանօթութիւն (պատուիրանադանցութիւն)», և շարունակ-
ւում է Ս. Գրիգորի դործերի պատմութիւնը:

Չնայելով մեզ մատչելի արաբական օրինակի մասնանշած
պատահական կամ յատուկ կրճատումներին, հենց այն ձևով
ինչ որ մենք տեսնում ենք, այն հետաքրքիր է ամենից առաջ
այն ժամանակամիջոցի և միջավայրի վերաբերութեամբ, որին
կարելի կը լինի վերագրել. զբա համար էլ կարեւոր է մեզ պար-
զել արաբական վերսիայի ծագումն:

Ս. Գրիգորի չարչարանքի վերև յիշուած արաբա-
կան ընադիրը թարգմանուած է անմիջապէս յունարէնից: Այդ
անկասկած է:

Կարող է միայն կասկած լինել—արաբ, թէ արաբացած
սիրիացի է թարգմանել, որ մեր համար միևնոյնն է: Միակ ձե-
ռագիրը, որի մէջ գտնւում է մեր ընադիրը, ունի երկու
թուարկութիւն—կոպտական՝ երեսների վերայ և վրացական՝
տետրակներ: Արաբների քրիստոնէական ձեռագրերի մէջ կոպ-
տական երեսահամարը սովորական երեսոյթ է: Երեսահամար-
ների նոյնպիսի թուանշաններն էլ կոչւում են կոպտա-արաբա-
կան: Բայց ուրիշ էլ ոչինչ չըկայ, որ կոպտական ազդեցութիւն
ցոյց տար: Յատուկ անունները յունական այս կամ այն վեր-
ջաւորութեամբ մէջ բերելը, նայելով թէ բառը յունարէն
ընադրում ինչ հոլովով էր, չպէտք է շիոթել այն բանի հետ,
թէ յունական մի քանի բառեր կոպտերէնում իւրացուած են
յունական զարաուզի հոլովով (Stern, Koptische Grammatik, 1880
№ 160, O. von Lemm, Eine dem Dionysios Areopagita zugeschriebene
Schrift in koptischer Sprache, Sep.—Abdr. aus dem «Bull. de l'Acad.
Imp. des Sciences de St. Pét.» 1900 մարտ, եր. 287), և յամեն-

նայն դէպս, միայն այս մի հանգամանքի վերայ չի հարելի ոչինչ վճռական ըան անել: Վրացերէն թուարկութիւնն էլ վկայում է թէ վրացիները, որ ինչպէս յայտնի է, բաւական ազդեցութիւն ունէին Սինայում, մեր այս ձեռագրի երևալու ժամանակ, մասնակցութիւն են ունեցել քրիստոնէական արաբական գրական դործում: Արաբական լեզուի ազաւաղ անկանոնութիւններն ու գրական ձևերից աչքի ընկնող շեղումները հիմնաւորապէս ապացուցանում են որ թարգմանիչը արաբ չէր: Սակայն արաբ դասական լեզուից այս շեղումները դեռ անհրաժեշտ ապացոյց չեն, թէ հեղինակը այլացեղ ծագումից է: Nöldeke-ն այս իսկ հարցի առիթով Մայմոնիդի արաբերէնի մասին բացազանչում է. «Պէտք է ուշը դարձնել, թէ ինչպէս է գրում մի իսկական սեմական արաբ, որպիսին է Մուբադդասին».— «man beachte, wie ein so reiner arabischer Semit wie Mugaddasi schreibt!» (առ I. Friedländer-ի, յիշ. յօդ. եր. IX. ծանօթ. 4): Friedländer-ը այսպիսի արաբերէնի մասին մէջ է բերում Յելսուդալ-Իբն-Տիբբոն-ի ընտրող կարծիքը որ յայտնել է Աբու-լ Վալիդի «Sefer—Harikma» (հրատ. Kirchheim, Ֆրանֆուրթ Մայնի վերայ 1856 թ. եր. III) նրա թարգմանութեան ներածութեան մէջ, ըստ այսմ. «պատահում է որ մենք թանգմանական աշխատանքի մէջ խորասուզուածներս արական վերջաւորութիւնը իգականի տեղ ենք դնում, կամ եղակին՝ յոգնակու տեղ, և ընդհակառակն. արաբականի մէջ եղածները սյգ տեսակ սխալներից են» (յիշ. յօդ. եր. XIII. ծանօթ.):

Արաբական քրիստոնէական գրականութիւնը քիչ է ուսումնասիրուած: Քրիստոնէական յիշատակարանների արաբ լեզուի վերայ աւելի սակաւ է ուշադրութիւն դարձուած: Քիչ է ուշադրութիւն դարձուած նրա ազաւաղումների, ռամկաբանութեան և բաղմաղանութեան վերայ. մինչդեռ յայտնի է, որ արաբերէնը որպէս գրական լեզու դործ էին ամում զանազան երկրների, զանազան ծագման, զանազան դաւանութեան քրիստոնեաները—միաբնակներ, որ թողութներ (քաղկեդոնականներ), արաբներ, սիրիացիներ, կոպտեր և այլն: Սակաւաթիւ հրատարակուած յիշատակարանների մէջ այնուամենայնիւ գտնում ենք մի կարգ ազաւաղ ձևեր և ինքնուրոյն արտայայտութիւններ, որոնք նկատելի են և մեր ընտղրում, ինչպէս օրինակ, Studia Sinaitica № VIII, M. D. Gibson և Horae Semiticae-ի № III-ում A. Sm. Liwis հրատարակած բնագրերի մէջ: Մեր յիշատակարանում թերեւ գործ ունենք արաբ կենդանի լեզուի յատկութիւնների հետ, որը կիրառութեան մէջ էր քրիստոնեաների և մասնաւորապէս քրիստոնեայ մեքքիաների (քաղկեդոնականների) մօտ: Մի կարգ աշխարհագրական անուններ

վրացական ձև ունեն: Բայց անհրաժեշտ կարեք չբերայ այդ բացատրել նրանով թէ թարգմանիչը վրացի էր: Նկատուած վրացական տարրը, անկասկած, մի քանի դէպքերում յուսման բնագործին են. այսպիսի դէպքերում այս երևոյթը ուրիշ կերպ էլ բացատրելի է: Կարելի է մի հանգամանք յօգուտ վրացի հեղինակութեան ցոյց տալ. այն է յունական χ -III (2)-ի վրիստեաժ. թէև այնուամենայնիւ, այդ ինքն ըստ ինքեան ոչինչ չի վճռում. դա պարզ յոյն բարբառային, բառական սովորական երևոյթ է, որը յոյն բարբառի ազդեցութեան հետ նկատում ենք՝ յունական դարձուածները վրացերէնի փոխանցելիս, որ պատահում է Սինայեան վրացերէն Ժ. դարի ձեռագրի մէջ էլ: Բայց, սակայն χ -ի այդպիսի ընթերցմունքը պատահական զուգադիպութիւն չէ լազիքի հարեան փոքր ասիական յոյների արտասանութեան մէջ: χ -ով յոյն բառերը լազերի լեզուի մէջ մտել են յատուկ այդպիսի առողանութեամբ. օրինակ *milya* չիլիա—(*χίλις*) հազար: Այդպէս էլ կարող էին լինել χ -ի հնչիւնը իվերացիների, ոչ արևելեան, այլ արևմտեան իվերացիների, ինչպէս յետոյ կը բացատրուի՝ լազերի հարեան մեղրելիքների ոչ գրական, այլ կենդանի լեզուի մէջ: Այս հանգամանքում, արաբական թարգմանութիւնը հազիւ թէ կարող լինէր երևան գալ Բ.—Թ. դարից աւել: Վասն զի այդ ժամանակից սկսած որեւմտեան վրացիների սովորութիւններն ու կարգերը (արաղիցիա) սկսում են վերջնականապէս տեղի տալ արևելեան վրացիների աւանդութիւններին, որոնք, ինչպէս երևում է, իսկապէս օտար էին Ա. Պրիգորի պաշտամունքին և քիչ էին հետաքրքրւում նրա մասին զրոյցներով: Սակայն արաբական վերոխալի նոյն իսկ յունական բնագիրը շատ հին ժամանակի արտադրութիւն չէ: Եթէ հիմք ունենայինք մտածելու, թէ ալան ասելով հեղինակը ի նկատի ունի հարեան արխաղներին, այն ժամանակ յունական բնագիրը պէտք է հասցնել ամենաշատը Ժ-գարին: Իւ. Կուլակովսկին (Ю. Кулаковский) բացատրում է, որ «ալանների լուսաւորուելը քրիստոնէական լուսով կատարուել է նիկողայոս Միտիք-ի պատրիարքութեան օրով, և այն էլ, հաւանօրէն, այն ժամանակ, երբ նա երկրորդ անգամ բռնեց պատրիարքական աթոռը» այսինքն, 912—925 թ. (Христианство у Аланъ, Виз. Времен., 1898, V, եր. 3. նոյնպէս 4—7, 7—9): Բայց ինչպէս յայտնի է ալանները, օրինակ, երբեմն Պրոկոպիոսի մօտ¹⁾ Ալլանցիների կամ

1) Պրոկոպիոսի (Гот. IV, 3. 469, Бон.) այսպիսի ալանները, որ բարեկամ էին պարսիկներին, աստուած էին մինչև «Կասպից դաները» (Նախ. Բ. Дестунисъ, Проконія Кес. Ист. войнъ, II, 6ր, 225):

Ալուանները ըստ նոր-հայերէն Աղուանի յեանագոյն անունն է, իսկ այս ալանները ծ-ից էլ դեռ մի քանի դար առաջ քրիստոնէաց էին: Այս Ալանիայում փոխ. Ալքանիայում ծ. դարում ոչ թէ քրիստոնէութեան սկզբնաւորութիւնն է, այլ քաղկէդոնական շփոթութիւնների լուծումն, մի մասը վերջնականապէս միանում է քաղկէդոնական Արատանին մի մասն էլ հակաքաղկէդոնական Հոյաստանին 1:

Արաքսական վերսկայում արխազների յիշուելը կարող էր հաստատել որպէս terminus a quo 2. դարը, երբ Յուստինիանոս Ա.-ի ժամանակ (527—565) նրանք քրիստոնէութիւն ընդունեցին (Прокопій, De bello gotthico, IV, 3, հրատ. Вон. եր. 472—473 2): Մեր յիշատակարանը իսկապէս 2. դարից յետոյ է, բայց դրա համար հարկ չկայ յենուել այն բանի վերայ, թէ այնտեղ յիշում էն արխազները. մանաւանդ որ արխազ տերմինը ներմուծուած է, հաւանօրէն, արաբ թարգմանչից կամ աւելի շուտ, արտագրողներից մէկի ձեռքով: «Արխազներ» տերմինով, ինչպէս տեսանք, ցոյց է տրւում այն ժողովուրդը, որը ուրիշ դէպքում «լազերի» անունով է երևում: Հիմք չկայ կարծելու, որ այս ժողովուրդը յայն ընագրում կրկնակ անուն ունենար: Մինչդեռ «լազեր» տերմինը անկասկած կար յայն ընագրում, որովհետեւ նա արաբ թարգմանութեան մէջ պահպանել է յոգնակի թուի սեռական հոլովի յայն վերջաւորութիւնը 3: «լազիկիէթ» ըն-

1) Հետաքրքիր է, որ Ю. Кулаковскіѣ-ի ալանների պատմութեան ուսումնասիրութիւնը առանց հայերի չի դուրս գալիս: ա. Ասկեայ Հօր-դայի խանից հովանաւորութւնների Սիմէօն միտրօպօլիտը, որ տեղական եկեղեցու երկպառակութիւնների պատճառն էր (1554 թ.) ի միջի այլոց՝ «արգիւր դրից Թանի . . . քահանաների վերայ, որ օրինակատարութիւններ չունեն» . . . «Մի քանի օրթոյքոսների (քաղկէդոնական) դատիկներ մկրտուեցին հայ պաւստոսեանք (յիշ. յօդ. եր. 14). ք. 1564 թուին ալանների եպիսկոպոսական տեղապար ընտրեցին էր Մելիարինէի (Հայաստանում) միտրօպօլիտ տեղակալը» (յիշ. յօդ. եր. 15):

2) Պուլակովսկու (Кулаковскіѣ) առածով՝ 547—548-ին անմիջապէս նախընթաց տարիներում (Ուր Յուստինանոս կայսրը Աւազգների համար տաճար շինեց, Археолог. извѣстія и замѣтки, т. V. Москва 1897. եր. 54):

3) Լազերի բարձր պաշտօնական շրջաններում քրիստոնէութիւնը աւելի շուտ է մուտք գտել քան Արխազիայում: Հետաքրքիր է Ս. Գրիգորի մասին գրոյցի համար համեմատութիւնը լազերի Սաղաւոր Չամնասկի (Չամնասի) օրդի Յաթիայի կամ Յաթայի դարձի: Նա Կոստանդնուպօլսում ընդունեց քրիստոնէութիւնը, ամուսնացաւ Բիւզանդական մի բարձրաս-

թերցման մէջ, ինչպէս ցոյց է արուած, մենք ունենք այդ իսկ լա-
զերի երկրի յունարէն անուան վրացական ձևը՝ բայց աշխարհա-
գրական անունների հետ այդպիսի վերաբերմունք օտար է յոյն
ընագրին էլ։ Վերջապէս յիշատակարանում խօսքը յատկապէս
լազերի և լազիքի մասին է այլ ոչ իսկական Աբխազների մասին։
Լազիքը մի որոշ ժամանակ ընդգրկում էր ոչ միայն այժմեան
Լազիստանը այլև Սև ծովի արևելեան ափը այժմեան Գուլի-
այի, Մնգրելիայի և անգամ Իմերեթիայի հետ միասին։ Յու-
նական լազօի կամ լազօի, հելլենացած ձևով պահպանուել է
տեղական լազ(ն)ի laz(n)i տերմինը, որը իւր հերթին կարելի է
մեկնել որպէս երկրի անուան գաւառական ձև zān (զան) ար-
մատից la (լա) յօդով։ Սուաներէնում այժմ էլ Մնգրելիան
սովորաբար զան (zān) է կոչւում։ (Իսկապէս զան սկզբում
նշանակում էր անձն, ժողովուրդ, բայց ոչ երկիր, ըստ այսմ,
յոգնակի զանար մնգրելցիներ), մու-զն-ի (mu-zn-i) մնգրելցի
լու-զն-ի (lu-zn-u) մնգրելական։ Սրանով սակայն հիմք չըկայ,
ի հարկէ ոչ ստուգաբանօրէն և ոչ էլ դործնապէս նոյնացնել
«լազ և «մնգրելցի» (փոխուած) «մնգրէլ» տերմինները։ Այստեղ
պարզապէս դործ ունենք ցեղակից ժողովրդի քաղաքականապէս
վերածնութեան հետևանքի հետ, մի ժողովրդի անունը դէպի միւս
ժողովուրդը փոխանցելով։ Վրաստանում էլ մօտ Բ. դարում
«արխազներ» տերմինը արեւմտեան, յատկապէս Իմերեթիայի և
Մնգրելիայի, վրաստանի նշանակութիւն էր ստացել։ Մինչդեռ
լեզուարանօրէն «մեգրել» (մնգրելցի) նշանակում է, ինչպէս
այժմ կը տեսնենք, «Եվեր»։

Օտարները, ամենից առաջ հին ազգերը՝ Կովկասի աշխար-
հագրական տեղական անունները կամ փոփոխել են կամ թարգ-
մանել։ Վրաց լեզուի առողջանութիւնը, որ զարգացել է ցեղա-
կից սեմական լեզուների հետ առնչաբար, հնարաւոր է դարձնում

տիճան մարդու աղջկայ հետ. եւ ստանալով (518—521) Յուստինիանոսից
եկեղեցական իշխանութեան նշանները, վերադարձաւ կնոջ հետ հայրենիք՝
Թաղաուորելու (Дестунисть, Прокоп. и пр. եր. 454. ծան.)։ Ընդհանրա-
պէս բրիտաննէութիւնը լազիք մտաւ աւելի վաղ։ Զ. դարի սկզբում գուցէ
եւ Է.-ում լազերը երուսաղէմում վանք ունէին։ Այս կարելի է եզրա-
կացնել այն փաստից, որ Յուստինիանոսը երուսաղէմի անապատում
նորոգեց լազերի տաճարը, որ այդ ժամանակ հաւանական է, հնացել էր,
(Прокопій, De aedificiis, V, 9)։

1) Համ. Սուաներէն մուրքվամ (murkvam) աշտարակ. լամուրքվամ
(lamurkvam) աշտարակի տեղ։ Այժմեան սլաներէնում աշխարհադրական
տերմինների մէջ լա (la)-ի փոխանակ լէ (le) ենք գտնում։

«Իվերիա» աշխարհագրական տերմինն կողմնադրական նախատիպը դուրս բերել, տերմինն, որ յաջողել է իւր բնագաւառում ոչ միայն փոփոխուել, այլ և զանազան ձևեր ընդունել ժամանակի կամ տարածման՝ այսինքն, տեղական բարբառների զարգացման համեմատ: Այստեղ այժմ հարկ է յիշեալ տերմինն բացառութիւն թիւնը տալ. որովհետեւ նա իւր հերթին հնարաւորութիւն է տալիս, Ս. Գրիգորի գործերի արաբական վերսիայի մի տեղեկութեան հաւան-պատմական հիմքը նշմարել: Յոյն Իվերիա և Իվերէս փոխ. Իվերօի տերմինների բացատրութեան փորձերի պատմութեան չեմ կաշոււմ: Միայն փաստն եմ պարզում, որ յոյները վրացիներին և Վրաստանը այդպէս են կոչում, ի զարմանս վրացիների, և յոյների հետեւողութեամբ նոյն կոչումը տալիս են հայերն էլ, սղելով բառասկզբի անշեշտ Ի ձայնաւորը = Վ.իրք¹⁾: Յատկապէս որ հայերն էլ գործ են ածում այդ տերմինը, կարող է առանձին իմն զարմանք առաջ բերել, որովհետեւ հայերը, թւում է, թէ պէտք է իմանային, որ վրացիք իրանց աշխարհը «Քարթլ էին անուանում» (Քարթլ-ի Քարթվ-ի խօսքից. Սաքարթ-վելօ յետնագոյն ազգային—կուլտուրական, և աւելի շուտ, քաղաքական տերմին է), իսկ իրանց կոչում էին «Քարթուէլ-ի» ներ: Բայց վրացիներն էլ ի փոխարէն՝ ի զարմանս հայերի՝ սրանց կոչում են «Սոմէս-ի» ներ, իսկ աշխարհը՝ Սոմէսթ-ի (Սոմէսիա): Հայերի զարմանքից, այս դէպքում, չի կարելի մասն չհանել իրանց պատմական տեղագրութիւնը գիտեցող վրացիներին էլ, որովհետեւ անկասկած է, որ իսկ վերջացած անունները ինչպէս Կախի Մես-իս-ի, Կօլ-իս-ի Մոսո-իս-ի Զաւա-իս-ի և այլն, յատուկ են վրացական ցեղերին որպէս ցեղ նշանակող տերմին: Բայց բանն այն է, որ վրացիները հայերի հետ առաջին անգամ ծանօթացան վրացական Սոմէսթ գաւառում բնակած իրանց ցեղակիցների միջոցով և այդ գաւառի բնիկ վրացի ժողովրդի անունը փոխանցեցին հայերի վերայ: Այս միակ դէպքը չէ վրացիների հետ: Վրացիները իրանց կենդանի լեզուի և մինչև անգամ իրանց հին գրականութեան մէջ էլ, (անկախ գրոց տերմինից) յոյներին կոչում են ոչ թէ հայերի պէս յոնիացիք, հելլեններ և կամ գրեկներ, այլ «բերձէններ» (բերձէն-ի):

Այս զարմանալի կոչումն, անկասկած, տեղական վրացական է. և, ի կատարեալ զարմանո, յատկապէս վրացի այն ցեղի կոչումն, որի միջոցով արեւելեան վրացիները ծանօ-

1) Խորենացու աշխարհագրութեան մէջ Իվիրիա փոխուած է Վեռիա = Veria.

թացել են յոյների հետ: Միայն արեւելեան վրացիները հարող էին առաջին անգամ տալ այդ անունին այդպիսի օտարոտի նշանակութիւն: Զ-ի և ի-ի մէջ զրուած է աեղ, երկիր ցոյց տուող և յօղը յոգնականացուցիչ վերջաւորութեամբ (լրիւ՝ էն-en, կրճատ՝ ն-n), ըստ նշանակութեան՝ համանիշ վրացականը (ն) շ, և այլն վերջաւորութեան: Բեր-ձ—խոսական արմատից, առանց (էն) յոգնականացուցիչ վերջաւորութեան կազմուել է բեր-ձ-ուլի—ածական հին ձևը, որ նշանակում է յունական: Արդեօք ձ-ի և վրացերէն որդի նշանակող ձե-ի մէջ առնչութիւն կայ, այս րօպէիս չեմ կարող հաստատել: Իրողութիւնն այն է, որ մեր աշխարհագրական տերմինի հիմքն է բեր (ber), իսկ արմատը բր (br): Միւս հնչիւնական ձևը այս բր (br) երկտառ արմատի է մր (mr): Իմեր-էթ-ի աշխարհագրական տերմինի մէջ մենք ունենք աշխարհ նշանակող էթ սովորական վերջաւորութեան վրացերէն ձևը. իսկ Իմեր-էլ-ի աղբադրական տերմինի մէջ—ցեղ նշանակող էլ սովորական վերջաւորութեան վրացերէն ձևը, սրա մր արմատի իմեր կազմից: Արմատը ինքն ըստ ինքեան նշանակում էր սկզբում ժողովուրդ. այս իմեր արմատը ն (n) յոգնականացուցիչ վերջաւորութեամբ գործ է ածուած իմեր-ն-ի ժողովրդի անունն նշանակութեամբ. որանից սխալ է, որ իմեր բառը ամենեւին չի նշանակում «այն կողմ» (այն կողմ), իմեր բառը չի կարելի նոյնացնել վրացերէն նոյն նշանակութիւնը ունեցող բառի հետ, որը ի դէպ, հնչում է իմիեր և ոչ իմեր (համ. Усларъ, Древнѣйшія сказанія о Кавказѣ, եր. 303): Բացի որանից, չի կարելի Իմերեթիայի կոչումը բացատրել կարապիւնցիների տեսակէտով, որոնց համար Սուրամի բարձրաւանդակի ետեւի մարողը արեւմտեան կողմը կոչուում է «Այն կողմը»: Այս արեւմտեան կողմի վրացական այլ ցեղերը, ինչպէս մնգրելցիները, գուրիացիները, իրանց երկիրը ամենեւին իմերեւներ (իմերեթեցի) չեն կոչում: Այդ սահմանափակ շրջանի տեղական էանօգրաֆիական անուն է: Ի հարկէ իմերները հնումն աւելի ընդարձակ տարածութիւն էին գրաւում. նրանց անունը, որպէս փշրանք, պահպանուել է Բաթումի նահանգի մի գաւառամասում (Իմեր-խել, որ նշանակում է, Իմերեան կիրճ), նոյն իսկ պատմական աշխարհագրութիւնից գիտենք, որ Իմերեթիա և Մնգրելիա տերմինները նոյնացած էին, այդ բանի համար կայ ինչպէս կը տեսնենք, լեզուաբանական հիմք. ռակայն իմեր-ը է ընդհանուր տեղային տերմինի կրճատուած հին ձևերից մէկը, որը պահպանել է որպէս մնացորդ մի որոշ, սահմանափակ առանձնացած շրջան: Իմեր տերմինի անթերի և հին ձևը կըլինի Յիմեր, փոխ. Յիրեր:

Վրացերէն արժասնները մեծ մասամբ եռատու են, բազմացած երեք բաղաձայններէն: Երբ այս չափից պակաս է, այդպէս պատճառով է, որ նոր ժամանակներումն անհետացել կամ սղուել են կիսաձայն կամ թոյլ կոկորդային տառերը. օրինակ յ, եթէ նրանք չեն պահպանուել իրանց համապատասխան շօղ (յ-ին համապատասխան է գալիս ս), կամ չեն թանձրացել համապատասխան կոշտ (յ-ի համար՝ խ, գ.) բաղաձայնի փոխուելով (համ. արատիւ, փոխ. արխաղի արազգի): Փոխանակ յիմեր-ի իմեր բառի մէջ կրկնուում է նոյնպիսի երկտառի դէպքը, նոյնպէս և յբեր-ի տեղ՝ բեր: Վերջին ձևը կանոնաւորապէս յ-ն ս-ի փոխուելով (սբեր), հանգէս է եկել Սպեր աշխարհագրական տեղմինը. Սպերը և՛ հայ և՛ վրացի բազրատունիների ցեղական կալուածքի և քաղաքի անունն է, որ գտնուում է ձորոխի վերին հոսանքի մօտ: Հարկ չկայ բացատրել, որ Սպեր կամ Սպիր, փոխ. Կոպեր (Յիսպեր) կամ Կոպիր (Յի-Սպիր) գաւառը հնում աւելի ընդարձակ տարածութիւն էր գրաւում: Եւ նոյն տեղմինն էլ տեսնում ենք յունական Սիւ-սպիր իա-իս-ի մէջ, ուր սիւ է հոմանիշը վրացերէն սի նախդրի փոխ (յ) ի՛ տեղ ցոյց տուող անունների մէջ, իսկ իս-ը երկեր, կողմն նշանակող իր, եր վերջաւորութիւնների դու-կորգն է: Սպեր տեղմինի ուրիշ ձևերն էլ դեռ կան, որ պահպանել են ուրիշ լեզուները, բայց այստեղ շտապում եմ պարզելու յբեր իսկապէս յվեր ձևի գլխաւոր գաւառական շառաիղները, որովհետեւ յետին ժամանակում վ-ի փոխ մ-ի՝ կոշտ բ գառնալիս, վրացերէն հնչման համեմատ, պահանջւում է շրթնային վ-ն դնել բոռի սկիզբը կամ երկու ձայնաւորների միջև: Նոյն հնչման համեմատ էլ, կանոնաւոր է, ինչպէս ցոյց է տրուած յ-ի՝ գ գառնալը. այսինքն կանոնաւոր է յվեր-ի տեղ գվեր ձևը: Սակայն տեղական բարբառները դարձացման նոյն շրջանում կանգ չառան, երբ ժողովրդի շրթունքներում յեղյեղւում էր գվեր-ի բարբառային դանաղանութիւնը, այլ նրանց շարունակող կեանքում վ-ն կամ դուրս ձգուեց (օրինակ գեր) կամ վ-ն դարձաւ ու (դուր): Թէ այս և թէ այն ձևը գտնում ենք տեղական աշխարհագրական անունների մէջ: Գեր արմատից կազմուած է այն տեղի անունը, ուր բնակում են գեր-երը, փոխ. գվերները կամ իվերները. ե նախդրի միջոցով՝ եգեր: Այդ անունից կազմուած է սովորական մ նախդրով, ել վերջաւորութեամբ և ե կիսաձայնի սղմամբ մ-եզր-էլ-ի մնդրելցի, ինչպէս եզիպտ-մ-եզիպտ-էլ-ի = եզիպտացի: Այժմ վրացիները մի միայն Մնգրելիայում բնակողներին են մնգրելցի համարում. բայց վրացական հին յիշատակարաններից երևում է, որ վրացիներին՝ եգեր տեղմինի աւելի ընդարձակ նշանակութիւնն էր յայտնի: Այդ

բառից առաջ է եկել Եգր-իս-ի անունը, որով հասկացուում էր ամբողջ արևմտեան Վրաստանը, մէջ առնելով այժմեան Իմթ-րեթիան, Գուրիան, Իմեր—Խելն և այլն: Եգեր աշխարհի անունը անխնամիտ պահպանուած է Մովսէս Խորենացու աշխարհագրութեան մէջ (հրատ Պատկանեանի, 6, 16, 17): Ը.—Թ. դարի այս աշխարհագիրը, ի հարկէ գործ է ածում այդ որպէս տերմին, Վերքից տարբեր, որ իրանից շատ առաջ յատկացուած էր Վրաստոնին, բայց նա այնուամենայնիւ Եգերքին աւելի ընդարձակ մեկնութիւն է տալիս, նրա կաղմի մէջ թուելով Ղազերին և ձաներին, այսինքն՝ այսպէս կամ այնպէս նրա սահմանը մօտեցնելով իսկական վրացիների ընտանիքի հարաւային սահմաններին: Երկրի այդ անունից ծագել է Եգեր—ացիք հայերէն կոչումը այն ժողովրդի, որ զետեղուած է Հայաստանի հիւսիս արևմտեան կողմում պոնտացիների հետ (Մ. Խորենացի, պատմ. Բ. 6): Բաւական առաջ, Եգեր-ը յիշուում է Փաւստոսի մէջ (գ. 7) սուանների հետ (եգեր-սուանք): Մի ուրիշ ձևը ունենք կոչա գ.-ով (գլեր-գուր) Գուրիա գաւառի կոչման մէջ: Այդ անունի մէջ, որ զուրո է եկել Գլերիա-ից, կայ իա վերջաւորութիւնն էլ ինչպէս Իվերիա-յի մէջ է: Արևմտեան Անդրկովկասում, քաղաքական միութիւն կաղմող երբեմն շատ աւելի յայտնի վրացական այս ցեղի կամ լաւ ևս ցեղերի անունն բարբառային տեղական այլ և այլ տարբերութիւնները հենց տեղումը ճշդելու համար շատ նիւթեր կան: Առայժմ բաւականանում եմ մերձաւոր եզրակացութեամբ. 1. հարաւ արևմտեան կողմում ասլոդ վրաց ցեղակից ժողովուրդներին էլ, արևելեան քարթվէլներին էլ յոյները (իվերիո) և նրանցից առնելով՝ հայերը «վիրք» են կոչում: 2. Վրացական ժողովրդի անուան բեր-արմատի վերայ աւելացնելով ցեղ նշանակող տեղական դաւառական ձ-էն վերջաւորութիւնը, վրացիներն էլ, յատկապէս արևելեան վրացիները—քարթուէլները յոյներին, այսինքն համապատասխան սահմանակից երկրի յոյներին անուանում էին (բեր-ձեմ-ի): Հետևապէս, պարզուում է, որ իվերացիներ անուամբ պէտք է հասկանալ, այս բառի տեղական, ազգագրական նշանակութեամբ, ոչ թէ արևելեան, այլ արևմտեան վրացիներ, աւելի ճիշդ՝ միջերկրեայ, այսինքն, ծովափնեայ լազերից յետոյ վրացական ցեղերի երկրորդ շարքը, ցեղերի, որոնք անմիջապէս կից են լազերին և զետեղուած են Կովկասի ներքին շերտի վերայ կոր գծով Սպերից մինչև Սուանեթիան, հետևաբար պարփակելով, եթէ ոչ ամբողջ այժմեան Մնգրելիան, անշուշտ նրա մեծագոյն մասը: Այս ցեղակից իվերական երկրի նշանաւոր մասը արևելեան վրացիները—քարթվէլները—լեզուով միացրել են իրանց

հետ, մասնակից անելով նրան քարթվելական քրիստոնէական կուլտուրային, որ այժմ, վաղուց, շատ վաղուց դարձել է համալրապական ազգային: Սկզբում, մօտաւորապէս մինչև 2. — է. դարը իվերական երկիրը հաւանօրէն սլահականել էր ամբողջովին իւր լեզուային առանձնութիւնը, քրիստոնէական կուլտուրայի վերաբերութեամբ այս իվերացիք լազերի հետ միասին, արեւելեան վրացիներից—քարվէլներից տարբերութելու համար, (որի զանազան ապացոյցները կան), իսկզբանէ գտնուում էին յոյն եկեղեցու հետ քացառիկ և անմիջական հաղորդակցութեան մէջ: Ըստ երևութին, այս իվերացիք էլ իրանց արեւելեան եղբայրակիցների համար հարթեցին ճանապարհը դէպի Սուրբ Երկիրը: Պուրէ այս իվերներից է առաջ եկել Երուսաղէմում Ե. դարում իվերական վանք հիմնող Պետրոս Մայուամացին, որը մինչև ժ. է. դարի վերջը յայտնի չէր արեւելեան վրացիներին—աննախններին. (Н. Марръ, Житіе Петра Ивера. եր. X.): Ամենայն հաւանականութեամբ այս իվերացիների վանքերն էլ Ս. Երկրում նորոգեց Յուստինիանոսը (Прокопій, De aed, V. 9) միաժամանակ լազերի վանքի հետ (նայել վերև. ծան. եր. 165 ծն. 4 սոյն թարգ. եր. 106 ծն. 3.): Սենայում էլ նկատում ենք լազերի երևումն իվերացիների հետ զուգընթացաբար. լազերը գաղթել են այնտեղ, տեղական աւանդութեան համեմատ, վանքին սպասաւորելու համար (А. А. Васильевъ, Поѣздка на Синай въ 1902 году СПб. 1904, եր. 47), իսկ իվերացիները գաղթել են որպէս, արեւմտեան վրացիներից առանձին իմն յարգուած, Սեբաստիայի քառասուն մանկանց վանքի կառուցանողներ (Пор. Успенскій, первое путешествие въ Синайскій монастырь, 1856, եր. 195): Այս իսկ իվերացիք էլ լազերի հետ սկսել են, ամենայն հաւանականութեամբ, յետին ժամանակներում ներմուծել վրաց ազգային գրականութեան մէջ յունաց եկեղեցական ուղղութիւն: Նրանք էլ, բնականաբար, դարձան յունաց կայսերական գաւառութեան՝ քաղկեդոնականութեան—տաբաժողները ցեղակից ժողովուրդների մէջ: Այդ հեռաւոր ժամանակին, յոյն եկեղեցական ազգեցութիւնը, իհարկէ, յոյն կայսերական լեզուի հետ գրաւել էր սլաններին էլ¹: Սլաններէնում սլահ-

1. Կիրիլի եւ Մեթօդի հին սլաւոներէն վարքի համեմատ արխագները (աւագները) ունէին տեղական եկեղեցական լեզու (Marquart, յիշ. յօդ. եր. 190). սակայն այս վկայութիւնը վերաբերում է այն ժամանակին, երբ արխագները, որպէս կոչում էին այդ ժամանակ արեւմտեան վրացիք, յիրաւի, ունէին եկեղեցական գրչութիւն, բայց այն արդէն վրացերէն էր:

պանուել են բացառապէս յունական եկեղեցական ազդեցութեան հետաքրքիր հետքեր, օրինակ. Սլոնները իրանց ժողովրդական լեզուով քահանային կոչում են քապ (յունարէն պապա—), շաքաթը՝ սաֆաէն (յուն. սաքրատօն), մինչդեռ վրաց գրականութեան մէջ սեպհական բառերն են— առաջինի համար՝ մղղել-ի կամ խութէս-ի, իսկ երկրորդի համար կարողացել են պահպանել նոյն բառի արեւելեան ձևը շաքաթ-ի (հայերէն շաքաթ, սիրիական և եբրայական բառից), որ Հայաստանի միջոցով մտել է Վրաստան դեռ սիրիական եկեղեցուց։ Հաւանականօրէն այսպիսի յունական ծաղումն ունի ժողովրդական առացումներէ մէջ մտած սլոնական ստոման բառը, որ ստիպը է նշանակում և բովանդակում է ն— շիշ։ Այս, անկասկած, յունարէն ստոմանօս բառն է որ կաւէ ստիպը է նշանակում և յատկապէս՝ գինու ստիպը, որ պահպանուած է ոչ միայն յունական ազդեցութեան ենթարկուած վրաց Ս. Գրքում (Մարկ. է, 4, 8) այլ և յունարէն բնագրով ուղղուած Ս. Գրքի հայ օրինակում, օրինակ. Մարկ. է. 4. ստոման ձևով։ Մինչև որ կը տարբանար ցեղակից քարթուէլներէ ազգային կուլտուրական տիրապետութիւնը լաղերի և իվերացիներէ մէջ, այդ տեղ յոյն եկեղեցական ազդեցութեան ոյժը շատ դուրս է եղել։ Այդ հին ազդեցութեամբ էլ պէտք է բացատրել յունական բառերի բաւական մեծ քանակի ներկայութիւնը լաղերի այն մասի մայրենի լեզուի մէջ, որ մասը չէ յարել ցեղակից վրացիներէ կուլտուրական շարժմանը, և բնականաբար, հարկադրուել է մի կայսերական քրիստոնէական դաւանութիւնը իւր օտար յունական եկեղեցական լեզուի հետ միասին զիսել. մի ուրիշ կայսերական, մուսուլմանական դաւանութեան, իրանց, լաղերի համար օտար, արար և թուրք լեզուներով։ Թէև արեւմտեան լաղերը հաւատարիմ են մնացել քրիստոնէական հաւատին, բայց ազգայնապէս այլաոճուել են, բոլորովին յոյն դարձել։ Գործի այս իրական հանգամանքով աւելի հատկանալի է դառնում, որ յոյն Պրօփետրոս գրողը սրպէս քրիստոնէականներին նոյնացնում է լաղերին և իվերացիներին. «այս ժողովուրդը քրիստոնէայ է», կարգում ենք Պրօփետրոսի մէջ «և նա քրիստոնէական դաւանութեան կարգերը մեզ յայանի բոլոր ժողովուրդներէց աւելի լաւ է պահում» (Перс. в., I. 12, եր. 57)։ «Լաղերը», գրում է նոյն պատմիչը, «աւելի լաւ քրիստոնէական են», բառացի, «բոլորից աւելի քրիստոնէայ են» (Дестунисть, Прокоп. Кесар. Исторія войнъ и այլն I, եր. 140)։ Այս ամեն յիշածներս ինկատի ունենալով հետաքրքիր է, որ առաջին միարօպօլի անունը, որին Ս. Գրիգորը ուղարկեց «Վրացիներին»